

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ QƏLİB SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Dil vahidlərinin dildə işlənmə tarixinə diqqət yetirərkən, birinci, dili özündə ehtiva edən, yaşadan ədəbi və yaxud da bədii nümunələrimizə nəzər salmaq lazımdır. Bu o deməkdir ki, bədii nümunələr dili özündə əks etdirən ən tutarlı mənbədir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin tarixi əlimizdə olan materialların məlum tarixindən daha qədim dövrlərə söykənir, ona görə ki əlimizdə olan əfsanənin və bayatının dəqiq tarixi məlum deyil. Tarixi qismən də olsa, bəlli olan faktik materiallara əsasən şifahi dilimizin tarixi “Kitabi Dədə Qorqud” eposu, yazılı dilimizin tarixi isə XIII əsrdə İ.Həsənoğlunun qəzəlləri ilə başladığı fikri səslənir. Ancaq onun daha qədim tarixə dayanması da danılmazdır. Prof. Q.Kazımov bu xüsusda yazır ki, “Dildə mürəkkəb cümlənin struktur modelləri onun inkişaf səviyyəsini göstərən ən mühüm amillərdəndir. Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin yüksək inkişaf dövrünün məhsulu sayılır. Azərbaycan dili mürəkkəb cümlə strukturunun təşəkkül tarixi çox qədimdir. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin böyük abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” sintaksisinin müasir ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu ilə müqayisəsi göstərir ki, bugünkü ədəbi dilimizin tabeli mürəkkəb cümlə modellərinin, demək olar ki, hamısı “Dədə Qorqud”-un dilində vardır. Keçən 500 ilin müddətində mürəkkəb cümlə modelləri səlisləşmə və zənginləşmə istiqamətində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf prosesinin nəticələri “Dastani-Əhməd Hərami”, “Mehri və Vəfa” məsnəvilərinin, Həsənoğlunun, Qazi Bühranəddinin, Yusif Məddahın, Nəsiminin, Həmidinin, Kışvərinin, Həbibinin, Füzulinin, Şah İsmayıl xətəyinin, Qurbaninin, Sahib və Qövsü Təbrizilərin, Məsihinin, M.P.Vaqifin və b.-nin əsərlərində əks olunmuş, “Şühədanamə” kimi tərcümə əsərlərinin, “Şəhriyar” dastanı kimi dastanların dilində öz təəcəssümünü tapmışdır” (2, s. 12). Buradan aydın olur ki, istər tarixi bəlli olmayan, istərsə də tarixi fonkret tarixi faktlara söykənən nümunələrdə mürəkkəb cümlələr kifayət qədər istifadə edilmişdir. Bu isə bir daha dilimizin tarixinin lap qədim olduğunu göstərən faktlardır.

Dos. İlkin Qulusoy XIV əsr Azərbaycan şairi Q.Bühranəddinin dilinin sintaksisindən bəhs edərkən belə yazır: “Qazi Bühranəddin dilində, müasir dildə olduğu kimi, elə tabeli mürəkkəb cümlələr vardır ki, bunlarda qəlib söz işlənməyə də, onu təsəvvür etmək mümkündür; məs.: Hiç kəşidən eşqə inkar olmadı, Kim ki bazar isə, (o) bizar olmadı; Bir söhbəti Ki bir nəfəs ol yar ilə keçdi, Neçə ki mür var isə, (o qədr) ana qaluruz biz və s.” (3, s. 136). Bu qeyd də mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlələrin tarixən dilimizdə işləndiyini göstərir.

Azərbaycan dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələrin növlərinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda olur. Belə müxtəliflik tabelilik əsasında yaradılan, baş və budaq cümlələrdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində buraxılan, yəni işarə əvəzlilikləri ilə mahiyyətinin açılmasına ehtiyac duyulan üzvlərin baş cümlədən asılı olaraq mövcud olan cümlələr sayəsində reallaşır, həmçinin onların sadələşərək yerinə qoyula biləcək cümlə üzvlərinin adı ilə də adlandırıla bilər. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə quruluş baş və budaq cümlələrin işlənmə yerindən asılı olaraq fərqli quruluş tipləri yaradır. Buna uyğun olaraq deyə bilərik ki, tabeli mürəkkəb cümlələr fərqli quruluş tipinə malik olduğu kimi, ayrı-ayrı budaq cümlə növlərində qəlib sözlərin və ya qarşılıq sözlərin işlənmə məqamları və özünəməxsas təyinetmə funksiyaları mövcuddur. Bu isə o deməkdir ki, “Tabesiz mürəkkəb cümlə və həmcins xəbərlə sadə cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrdə hər bir budaq cümlənin müəyyən fərqləndirici formal əlaməti vardır” (1). Yəni belə təyinedici əlamətlərə əsasən onlara sual verməklə hər bir budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əsas hissə. Qəlib sözlər (əvəzlilik-qəliblər) tabeli mürəkkəb cümlələrdə fərqli budaq cümlə tiplərində müxtəlif funksiyalarda və ya özünəməxsus formalarda işlənə bilər. Buna görə də onlara ayrı-ayrılıqda nəzər salaraq, işlənmə məqamlarını konkret faktlar əsasında şərh etmək məqsədəuyğun olardı. İndi isə bəzi budaq cümlə növlərinin qəlib sözün işlənməsinə münasibəti məsələsinə ayrılıqda konkret budaq cümlə növləri əsasında diqqət yetirək. Onu da qeyd edək ki, məqalənin həcmi nəzərə alsaq, bütün budaq cümlə növlərinə aid izah və nümunələri burada təqdim etməyimiz qeyri-mümkündür. Bunu nəzərə alaraq bir neçəsi barədə fikirlərimizi təqdim etməklə kifayətlənəcəyik.

Mübtəda budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Azərbaycan dilində işlənən mübtəda budaq cümlələrinin baş cümləsində mübtəda vəziyyətində çıxış edən qəlib sözləri bu cür sistemləşdirmək olar: bu (da), o (da), burası (da), orası (da), beləsi, eləsi, belələri, elələri, bir neçələri, bəzisi, bəziləri, neçəsi, neçələri, çoxu, çoxları, bu cəhət, o cəhət, o şey, bu şey, bir şey, bir cəhət, bu məsələ, o məsələ, kim, hər kəs (ki), hər kim (ki), nə, hər nə (ki). Qeyd etmək lazımdır ki, qəlib kimi təqdim etdiyimiz həmin sözlər, bəzi hallarda buraxıla da bilər. Belə olan halda xəbər rolunda məlum oldu ki, məlumdur ki, bəllidir ki, bilinir ki, aydındır ki və s. tipli sözlər predikatlardan istifadə olunur. Lakin belə məqamlarda biz asanlıqla qəlibləri bərpa edə bilərik.

Mübtəda budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəliblərə uyğun bir sıra nümunələrə nəzər salaq. Məs.: Hər kəsi kim el istəsə, bülənd olar, uclar (atlar sözü); O da Ağcanın yadındadır ki, cümə axşamları, bayram axşamları əmiləri səfərdən qayıdanda özü də belə peşqəşləri qəbul edərdi (10, s. 255); Burası da məlum deyildi ki, az keçəcək, çox keçəcək, dərə, tərə düz keçəcək və yenə yavaş-yavaş Məsməxanının sehrli nağıl aləmi yaranacaq (5, s. 57); Ancaq burası da bir həqiqətdir ki, bütün ölkələrdə olduğu kimi, bizim kənd əhlində də nankorluq var (5, s. 257); Bunların içində bəziləri vardı ki, Əmir Teymurun ordusundan təzə ayrılıb Mavəraünnəhrə və Xəzərmə gədirdilər (7, s. 53); O da məlum idi ki, Mirzoppa çörəyi gedib Yasamaldakı tövlədən gətirməmişdi və balıq da köhnəlməmişdi (5, s. 18); Bu da o demək idi ki, çaxırın vaxtı çatıb, süz... (11, s. 29); Bəs bu düzdür ki, Dadaş Teymur Mahmudovdan material alıb? (4, s. 58) Amma burası da var idi ki, cavan oğlandı gərək zəhmət çəkib onu başa düşəydi (5, s. 12); Bu

¹² Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru ofelyapiriyeva@bsu.edu.az

da aydın məsələdir ki, Məmmədağanın bu qızın nə fikirləşdiyindən xəbəri yox idi (5, s. 28); O kəslər ki, bizim evə ayaq basırlar və övrətim Dilbərle dostluq qatırlar, onlar həmişə bizim evə xoş gəlir, səfa gətirirlər (9, s. 324) və s.

Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsində qəlib söz funksiyasını yerinə yetirən işarə əvəzlilikləri və ya qəlib modellər bunlardır: odur (ki), budur (ki), o idi, bu idi, o imiş, bu imiş, buradadır, oradadır, ondadır, bundadır, orasıdadır, burasıdadır, burada idi, burada imiş, orada idi, orada imiş, orasında idi, orasında imiş, burasında idi, burasında imiş, ondan ötrüdür ki, ona görədir ki, o deməkdir ki, bu deməkdir ki, bundan ibarətdir ki, ondan ibarətdir ki, o demək idi ki, bu demək idi, o demək imiş, bu demək imiş, ondan ibarət idi, bundan ibarət idi, ondan ibarət imiş, bu olar ki, o olar ki, o olub ki, bu olub ki, o oldu ki, bu oldu ki, o şeydir ki, bu şeydir ki, o kəsdir ki, bu kəsdir ki, bu kəslərdir ki, o kəslərdir ki və s. Sadalanan qəliblərin müvafiq cümlələrdə işlədilməsinə nəzər salaq:

Amma məsələ burasında idi ki, xəstənin ürəyi istədiyi dostları, tanışları son vaxtlar çox az-az görünürdülər (11, s. 18); Məsələ onda deyildi ki, kirayənişinlər pinti adam idi və hər tərəf çirkin-pasın içində idi (5, s. 140); Ən böyük fantaziya o olur ki, Kislovodsk-Bakı qatarına bilet alıram (4, s. 41); Ən qəribəsi bu idi ki, üç-dörd gündən sonra molla Süleyman yenə də özünü saxlaya bilməyib, ucuna ip bağlanmış manatlığı götürmək üçün aşağı əylirdi (5, s. 13); Üçüncü niyyəti də bundan ibarət idi ki, Şeyx Əliyə bir cam şərbətin içində zəhər verilməlidir (8, s. 11); Xəstəliyimin mənə xeyri də bu oldu ki, daha məni tez-tez yoldaş Filankəsovun yanına iclasa-filana çağırırlar (11, s. 20); Dediym odur ki, hamı dönüb olub qulyabanı! (11, s. 30); Məsələ burasında idi ki, milisioner Səfərin altı qızı, bir oğlu var idi, oğlu sonbeşik idi (5, s. 10); Doğrusu, yenilik o qədərdir ki, birini yazıb qurtarmamış, görürsən, təzəsi meydana çıxdı (6, s. 47); Onun yadında qalan budur ki, səhər anası ilə faytona oturur, əmiləri evinə, toya, qonaqlığa, nişana, xeyrata, görüşə, oyuna gedərdi (10, s. 225); İş belədir ki, Ağca xanımın nə uşaq ilə əylənməyə, nə də bağçaya yola salmağa vaxt vardı (10, s. 237); Elə məsələ ondadır ki, heç kəsi tutub tovlaya bilməyib, öz-özü ilə oynayır (17, s. 64); Məsələ ondadır ki, Dadaş özü də bunu başa düşür, hərif deyil (4, s. 70); Bizim kəndin coğrafi vəziyyəti elədir ki, o vaxt siz Köndələnçaydan bura arx çıxara bildiniz (6, s. 44); Anası Səyyarə Əbülfətin ürəyində nə idisə, Şuşa da onun üçün elə bir şey idi (5, s. 171).

Tamamliq budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Tamamliq budaq cümləsinin baş cümləsində qəlib kimi işlənən söz və ifadələr: buna, ona, bunu, onu, bunda, onda, bundan, ondan, burasını, orasını, orasını da, burasını da, beləsini, eləsini, elələrini, belələrini, elələrinə, belələrinə, elələrində, belələrində, beləsinə, eləsinə, eləsində, beləsində, bu cəhəti, o cəhəti, bu cəhətə, o cəhətə, bu cəhətdə, o cəhətdə, o məsələyə, bu məsələyə, o məsələni, bu məsələni, o məsələdə, bu məsələdə, o məsələdən, bu məsələdən, bu şeyi, o şeyi, o şeyə, o şeydə, bu şeyə, bu şeydə, bu şeydən, o şeydən və s. Həmin qəliblərin işləndiyi cümlələrdə onlar tamamliqın suallarına cavab verdiyi üçün onlar tamamliq budaq cümləsinin qəlibi kimi çıxış edirlər. Məs.: Amma burasını çox yaxşı bilirdi ki, bu arıq, uzun kişi bir də heç vaxt dağ suyundan xoruzpipiyi çay içməyəcək (5, s. 10); Buna şahid olduq ki, Hacı Ramazan Kəblə İmaməliyə öz məhəlləsində müvəqqəti bir mənzil kirayə elədi (9, s. 312); Şərəf də bundan qorxur ki, Zeynəb istəsə, ona, yəni Şərəfə lap yaxşı hərif ola bilər (9, s. 84); Bundan əmin ol ki, Fəzli dinləyəndən sonra onlar da elmimizi tədris edəcəklər (7, s. 82); Məmmədağa bunu da bilmirdi ki, milisioner Səfərin iki naçalnikı var idi, biri təbii ki, idarədə, o biri də evdə (5, s. 10); İbrahim hətta onu da bilirdi ki, açarın üstündə yalnız zərrəbinlə görünməsi mümkün olan 32 nöqtə vardı (7, s. 36); Burasını da fikirləşdi ki, bu göy gözlərin heç bir təqsiri yoxdur (5, s. 34); Özü də onu qeyd etdi ki, bu qilinci dostu bağışlayırıq (8, s. 13); Onu deyim ki, kişi əməyini itirmədi (6, s. 51); Məhəllədən kim onun yanına xahişə getmişdisə, Nəcəf ona əlindən gələni əsirgəməmişdi (5, s. 11); Ədalət mülkündən kim üz çevirsə, Ona aqıl deməz ağıllı kimsə (Nizami Gəncəvi) və s.

Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər. Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan qəlib söz və söz kombinasiyalar budaq cümlənin göstəricisi kimi çıxış edir və konkret budaq cümlə ilə izah olunur. Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində istifadə olunan qəliblər isə bunlardır: o, bu, həmin, belə, elə, belə bir, elə bir, necə, nə cür, o cür, bu cür, haman, az, hansı, nə və s. Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qəlib sözlər təyin etdikləri ad bildirən nitq hissələrindən əvvəl gəlir. Nümunələrə baxaq: Hələ idarənin tarixində elə hadisə olmamışdı ki, Səftər bir adama gələn kimi əlüstü pul versin (4, s. 43); İlin o vaxtı idi ki, yay istisi adamların canından yenidən çıxmış, soyuq isə hələ kar eləməmişdi (10, s. 189); Bunu da həyata keçirən elə bir şəxs lazımdır ki, ölkə onun arxasınca gedə bilsin (8, s. 60); Mən elə şəxslər görmüşəm ki, səhərdən-aşamadək danışib, mən heç doymamışam (9, s. 44); Xəstənin kənddə yaşayan bütün qohum-əqrəbəsi bu iddiada idilər ki, şəhər yerində özünə az-maz hörmət qazanmış adam yağ-bal içində üzməlidir (11, s. 57); Hərdən elə söz deyirlər ki, heç fikir vermirsən, amma sonralar bütün ömrün boyu yadımdan çıxmır (5, s. 12); Bunlar o adamlar idi ki, rayonlardan köçüb Bakıya gəlmişdilər (5, s. 9); Elə mətləblər var ki, onları sənə incələmək lazımdır (8, s. 60); Onda elə bir duyğu vardı ki, guya bütün bu işlərdən özü keçib (4, s. 48); Üstünə elə suvaq çəkmişdilər ki qayadan heç seçilmirdi (8, s. 80); Mən o əqidədə deyiləmki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır (9, s. 325); Axırda Ağabacı bu fikrə gəldi ki, bu dinsiz-imansızlar da adamdı axı və adam da abri-həyani bu dərəcədə itirə bilməz axı (5, s. 138); Elə gün olurdu ki, ətraf kənddən gələn südü alan olmurdu (9, s. 320); Bu saat orada bir büsat var ki, qiyamətdir (5, s. 15); Şuşada az adam tapılırdı ki, Surxay qədər siyasi aləmdən xəbəri olsun (5, s. 156); Qalalar arasında bir qala qalmışdı ki, Teymur monu uzun illər ərzində heç cür ala bilmirdi (7, s. 8); Bir adam ki, ayağının altında torpağı görməsin, cənnəti mən ona necə göstərim, hacı? (7, s. 89); Hamı, elə bir Allah bəndəsi ki, adamın əlini tutsun? (9, s. 65) və s.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, bağlayıcı sözlər budaq cümlə növlərinin müəyyənləşdirilməsində heç bir rol oynamır, sadəcə, bağlama vasitəsi rolunda çıxış edir. Qəlib sözlər isə onlardan fərqli olaraq baş cümlədəki ifadə etdiyi

məna münasibətinə və daşdığı sintaktik mövqeyə uyğun olaraq budaq cümlənin müəyyənləşməsində xüsusi rola malikdir. Amma bəzi hallarda bağlayıcı sözlər, qismən də olsa, təyinetmə funksiyasına da malik ola bilər. Qəlib işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin birinci tipində baş cümlə budaq cümləyə *ki* bağlayıcısı və ya intonasiya ilə, ikinci tipində isə əsasən bağlayıcı sözlər və *-sa* şəkilçisi ilə əlaqələnilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Fətullayev Ə., Mahmudov M., Fətullayev R., Dərvişov R. NLP sistemlərində Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin formal meyarlara görə təsnifi və təhlili. <http://dilman.az/pdf/filologiya-meseleleri.pdf>
2. Kazimov Q. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı: Nurlan, 2010, 176 s.
3. Qulusoğlu İ. Qazi Bühanəddin "Divan"ının dilinin sintaksisi. Ankara: Sonçağ, 2019, 193 s.
4. Anar. Əsərləri. II cild. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
5. Elçin. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 523 s.
6. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Avrasiya, 2005, 448 s.
7. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Avrasiya, 2009, 304 s.
8. Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı: Yazıçı, 1982, 208 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
10. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
11. Səmədoğlu Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 320 s.

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, qəlib sözlər, baş cümlə, budaq cümlə

Ключевые слова: придаточное сложное предложение, шаблонные слова, главное предложение, ответвление предложения

Keywords: additional complex sentence, template words, main clause, clause sentence

Xülasə

Məqalədə mürəkkəb cümlənin bir növü olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən, onların tarixən də dilimizdə işlənməsindən bəhs olunur. Xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlələrdə qəlib sözlərin işlənmə məqamları və belə cümlələrin qurulmasındakı rolundan danışılır. Qeyd olunur ki, qəlib sözlər baş cümlədəki ifadə etdiyi məna münasibətinə və ya daşdığı sintaktik mövqeyə uyğun olaraq budaq cümlənin müəyyənləşməsində xüsusi rola sahibdir. Deyilən nəzəri fikirlər bəzi budaq cümlə növləri üzrə bədii əsərlərdən nümunələr verilməklə əsaslandırılır.

Особенности оформления шаблонных слов в придаточных сложных предложениях

Резюме

В статье рассматриваются придаточные сложные предложения, которые являются разновидностью сложноподчиненного предложения, а также их историческая обработка в нашем языке. В частности, в придаточных сложных предложениях говорят о формообразующих моментах словообразования и их роли в построении таких предложений. Отмечается, что шаблонные слова играют особую роль в определении разветвленного предложения в соответствии со значимым отношением, которое оно выражает в главном предложении, или синтаксической позицией, которую оно несет. Указанные теоретические идеи обосновываются приведением примеров из художественных произведений по некоторым типам разветвленных предложений.

Features of Formatting Template Words in Subordinate Complex Sentences

Summary

The article examines subordinate complex sentences, which are a type of complex sentence, as well as their historical processing in our language. In particular, in subordinate complex sentences, we talk about the formative moments of word formation and their role in constructing such sentences. It is noted that template words play a special role in defining a clause sentence in accordance with the significant relationship it expresses in the main clause, or the syntactic position it carries. The theoretical ideas indicated are substantiated by providing examples from works of art for some types of clause sentences.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova